

Araştırma - İnceleme

ADANA
KALELERİNDEKİ
DİNİ YAPILAR

Manastırlar

Kiliseler

Şapeller

Doç. Dr. Hasan BUYRUK

© Copyright 2019

Bu kitabın, basım, yayın ve satış hakları Akademisyen Kitabevi A.Ş.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kağıt ve/veya başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Tablo, şekil ve grafikler izin alınmadan, ticari amaçlı kullanılamaz. Bu kitap T.C. Kültür Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır.

ISBN

978-605-258-524-5

Kitap Adı

Adana Kalelerindeki Dini Yapılar
Manastırlar, Kiliseler, Şapeller

Yazar ve Editör

Doç. Dr. Hasan BUYRUK

Redaktörler

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN
Doç. Dr. Şerife Tali

Yayın Koordinatörü

Yasin Dilmen

Sayfa ve Kapak Tasarımı

Akademisyen Dizgi Ünitesi

Yayıncı Sertifika No

25465

Baskı ve Cilt

Bizim Dijital Matbaacılık

Bisac Code

HIS054000

DOI

10.37609/akya.1941

GENEL DAĞITIM

Akademisyen Kitabevi A.Ş.

*Halk Sokak 5 / A
Yenişehir / Ankara
Tel: 0312 431 16 33
siparis@akademisyen.com*

www.akademisyen.com

YAZAR HAKKINDA

1966 yılında Iğdır'ın Tuzluca ilçesine bağlı Kamışlı köyünde doğdu. İlk orta ve lise öğrenimini Iğdır'da tamamlayıp, 1985 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinde başladığı Sanat Tarihi eğitimini. 1989 yılında tamamladı. Iğdır Lisesinde Sanat Tarihi öğretmenliği yanında, çeşitli devlet kuruluşlarında görev yaptı.

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2000 yılında başladığı Yüksek Lisans (Master) eğitimini 2002 yılında tamamlayarak hazırladığı Iğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar tezi ile Bilim Uzmanı unvanı aldı. 2008 yılında aynı enstitüde başladığı Doktora eğitimini 2011 yılında tamamlayarak, hazırladığı Sis'i (Kozan) Akdeniz'den Kapadokya'ya Bağlayan Kervan Yolu Kaleleri tezi ile Doktor unvanı aldı. Ulusal ve uluslararası dergilerde yayımlanmış makaleleri, Sempozyumlarda sunulmuş bildirileri yanında 2006–2018 yılları arasında yayımlanmış 6 adet kitabı bulunmaktadır.

Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapan BUYRUK, 2013 yılında Yrd. Doç. 2017 yılında Doçent unvanı almıştır. Hasan BUYRUK, evli ve bir çocuk babasıdır.

Hasan BUYRUK

ÖNSÖZ

Adana, Suriye ile Anadolu arasında bir köprü vazifesi gören Çukurova Bölgesi'nin merkezinde yer almaktadır. Adana bir çanağı andıran korunaklı coğrafi yapısıyla Çukurova'da ilk çağlardan beri önemli iskân ve geçiş güzergâhlarından biri olmuştur. Aynı zamanda önemli ulaşım yolları üzerinde yer alan Adana, Anadolu'nun ve Suriye'nin güvenliğinin sağlanması açısından da son derece önemli bir konumdadır. Bu nedenden dolayı, Suriye ya da Anadolu'ya sahip olan devletler tarih boyunca öncelikle Adana ve çevresini önemsemişlerdir. Bu stratejik coğrafyada güvenliğin sağlanması, bölgenin savunulması, ticaret yollarının güvenli kılınması, düşman kuvvetlerinin caydırılması vb. nedenlerle Adana ve bölgede onlarca kale inşa edilmiştir. Kaleler, stratejik öneme sahip savunmaya elverişli ve yöreye hâkim tepeler üzerine inşa edilmişlerdi. Bu askeri yapılar aynı zamanda yerin önemine, nüfus yapısına ve coğrafi şartlara göre kale veya Gözetleme kulesi şeklinde tasarlanmaktaydı. Genelde haberleşme maksadıyla kullanılan Gözetleme kuleleri, duruma göre kalelere bağlı küçük savunma ve sığınma merkezi olarak ta kullanılmaktaydılar. Kuleler mutlaka iki kale arasında, kalelerin görüş mesafesinde, bazen de birkaç kalenin görüş mesafesinde inşa edilirdiler. Haberleşmenin sağlıklı yapılabilmesi için bu kriterler şarttı.

Adana ve yöresindeki kalelerde birçok özellik ortaktır. Kalelerde yer alan ikamet mekânları, koğuşlar, ahırlar, kiler ve depolar, ibadet mekânları, sarnıçlar, birbirine bağlantılı karmaşık yapılar vb. mekânlar, avluları çeviren sur duvarlarına bitişik veya avlularda bağımsız olarak yer almaktadır. Bunlar içerisinde ibadet mekânları inanç bağlamında ayrı bir yere sahiptir. Kalelerin tamamında olmasa bile birçoğunda şapel yapıları görülmektedir. Şapeller daha çok garnizon kalelerinde karşımıza çıkmaktadır.

İbadet mekânlarının inanç bağlamında ayrı bir yere sahip olmaları nedeniyle önce Adana ili sınırları içerisinde yer alan kaleler tespit edilmiş, incelenip tarandıktan sonra içinde dini yapı barındıranlar ayrılarak bunlar içinde yer alan dini yapılar detaylı olarak ele alınmıştır. Tanıtım ve tanımlama işlemi alfabetik sıra takip edilerek yapılmıştır. Kalelerde önce kiliseler sonrasında ise şapeller tanıtılmıştır. Manastırlarda tanıtım ise manastır, kilise ve şapel şeklinde devam etmiştir.

Yapılan çalışmalar kalelerde veya dini yapılarda kazı yapılmadığı için yüzey kalıntılarına, gezi ve gözlemlere dayanmaktadır. Her yapı; yeri, inşaat tarihi, duvar işçiliği, tasarım ve mimari özgünlüğü ve süsleme açısından ayrı ayrı tanımlanarak,

çizim ve fotoğraflarla desteklenmiştir. Geniş bir katalog ve kaynakça araştırması yapılarak, tespit edilen ve günümüze kadar bilinen kaynakların büyük çoğunluğu taranmıştır. Bu çalışmalar neticesinde modern yerleşimlerin günümüzdeki isimleri yanında, Türk isimleri, Ortaçağda bölgede hâkim olan medeniyetlerin verdiği isimler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu medeniyetlerin ilişkileri ve aralarında görülen plan ve mimari etkileşimler ise değerlendirme kısmında tartışılmıştır

Bu eserin ana temasını 21-24 EKİM 2015 yılında Manisa Celal Bayar Üniversitesinde gerçekleştirilen, XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sunduğum "Adana Kalelerinde Bulunan Şapel-ler" başlıklı bildirim oluşturmaktadır. Eser hazırlanırken, "Sis'i (Kozan) Akdeniz'den Kapadokya'ya Bağlayan Kervan Yolu Kaleleri" isimli Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsündeki yayımlanmamış doktora tezim ve Akademisyen Yayınlarından çıkan "Kilikya Ermenileri 2 Kale, 2 Sülale" isimli kitabım temel başvuru ve alıntı kaynağım olmuştur.

Bu eserin ortaya çıkmasında katkıda bulunan: Başta Feke Kara Kilise ve Manastırın çizimlerini sağlayan, Zülfikar TÜMER, Erdin GÜNGÖR ve Âdem YILDIZ' a eksik resimlerini tamamlayan, arkeolog Tülay ÜNLÜ'ye; Şapellerin çizimini yapan, Dr. Öğr. Görevlisi Seçkin EVCİM'e; Bölüm başkanımız Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN'a, Doç. Dr. Şerife TALİ'ye, Doç. Dr. Burak TAKMER ve Öğr. Gör. Süleyman BULUT'a; Cabbar IŞIK'a; Adana'daki çalışmalarımızda bizi misafir eden Güler DEMİRER'e; Alper DEMİRER'; eşi Meral ve Oğlu M. Kemal DEMİRER'e; yoğun çalışmamın stresini tolere eden eşim Dr. Emine Anıl BUYRUK ve arazi çalışmalarında beni özleyen oğlum Ata BUYRUK'a; son olarak da bu eserin sizlere ulaşmasını sağlayan Akademisyen Kitapevine teşekkür etmek istiyorum.

ORDU

TEMMUZ 2019

İçindekiler

YAZAR HAKKINDA	iii
ÖNSÖZ.....	v
GİRİŞ	1
ADANA’NIN KISA BİR TARİHİ COĞRAFYASI	7
KİLİKYA BÖLGESİ’NDE VE ADANA’DA HİRİSTİYANLIK	11
ADANA VE YÖRESİNDEKİ MANASTIRLARA GENEL BİR BAKIŞ ...	19
KİLİKYA BÖLGESİ’NDE VE ADANA’DA KALE MİMARİSİ.....	27
ANAVARZA KENTİ VE KALESİ	35
▪ Coğrafi Konum, Plan ve Mimari Özellikleri.....	35
▪ Tarihçe:	35
▪ Kitabeleri:.....	38
▪ Aşağı Şehir, Plan ve Mimari Özellikleri:	39
▪ Havariler Kilisesi (Kamışlı Kilise).....	45
▪ Güneybatı Kilisesi:	50
▪ Kaya Kilise:.....	53
▪ Süsleme:	54
▪ Yukarı Şehir (Kale), Plan ve Mimari Özellikleri:.....	57
▪ Ermeni Krallarının Kilisesi,	62
▪ Süsleme:	64
▪ 1. Avlu İçerisinde Bulunan Şapel:	69
▪ 1. Avlu Doğu Surlarındaki Şapel:.....	70
▪ 3. Avlu İçerisinde Bulunan Şapel:	75
FEKE KALESİ:	83
▪ Coğrafi Konum, Plan ve Mimari Özellikleri;.....	83
▪ Tarihçe:	84
KASTALAWN MANASTIRI.....	89
▪ Manastır:.....	90
▪ Kara Kilise:.....	90
▪ Kara Kilise Şapeli:.....	92
▪ Kara Kilise’nin Güneyindeki Mekânlar:	92
▪ Kara Kilise’nin Batısındaki Mekânlar:.....	93
▪ Kara Kilise’nin Kuzeydoğusundaki Mekânlar:.....	94

İŞA KALESİ:	109
▪ Coğrafi Konum, Plan ve Mimari Özellikleri;.....	109
▪ Tarihçe (İşa, Meydan Tamrut Kaleleri):	109
▪ İşa Kalesi Şapeli:	111
MARAN KALESİ:	117
▪ Coğrafi Konum, Plan ve Mimari Özellikleri;.....	117
▪ Tarihçe:	118
▪ Maran Kalesi Şapeli:	119
MEYDAN KALESİ	125
▪ Coğrafi Konum, Plan ve Mimari Özellikleri;.....	125
▪ Tarihçe :Bkz. (İşa, Meydan Tamrut Kaleleri).....	125
▪ Meydan Kalesi Şapeli:.....	125
SAİMBEYLİ KALESİ:	131
▪ Coğrafi Konum, Plan ve Mimari Özellikleri;.....	131
▪ Tarihçe:	132
▪ Saimbeyli Kalesi Şapeli:	134
SİS (KOZAN) KALESİ:	141
▪ Coğrafi Konum, Plan ve Mimari Özellikleri;.....	141
▪ Kitabeleri:.....	144
▪ Tarihçe:	146
▪ Sis (Kozan) Kalesi Kilisesi:	150
▪ Sis (Kozan) Kalesi Şapeli:.....	150
SİS MANASTIRI	161
▪ Surp Sopia Kilisesi:	170
▪ Krikor Lusaroviç Şapeli:	178
▪ Kutsal Ruh Şapeli:.....	178
▪ Surp Eçmiyadzin Şapeli:	179
▪ Çan Kulesi:	180
▪ Kara Kilise:.....	185
TAMRUT KALESİ:	195
▪ Coğrafi Konum, Plan ve Mimari Özellikleri;.....	195
▪ Tarihçe :Bkz. (İşa, Meydan Tamrut Kaleleri).....	196
▪ Tamrut Kalesi Şapeli:	196

TUMLU KALESİ:	203
▪ Coğrafi Konum, Plan ve Mimari Özellikleri;.....	203
▪ Tarihçe:	204
▪ Tumlu Kalesi Şapeli:	205
YILANLI KALE:	211
▪ Coğrafi Konum, Plan ve Mimari Özellikleri;.....	211
▪ Tarihçe:	212
▪ Yılanlı Kale Şapeli:	214
DEĞERLENDİRME	221
▪ Manastırlar:	221
▪ Kiliseler:	222
▪ Şapeller:.....	223
SONUÇ	225
KAYNAKÇA	233

KAYNAKÇA

1. Abül-Farac, Gregory (1945-1950). Abül-Faraç Tarihi, C.I-II,(Çe. Ömer Rıza Doğrul) Ankara.
2. Akpolat, Mustafa S.(2008). Kilikya Bölgesinde Bir Ortaçağ Askeri Mimarlık Örneği: Feke Kalesi, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.25, say.2, 2008, 1-14.
3. Alishan, P. L. M.(1899). Sissouan ou l'Arméno-Cilicie. Description géographique et historique, trad. du texte arménién. Venedik.
4. Alptekin, Coşkun (1989). Türkiye Selçuklular, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.8, Çağ Yayınları, İstanbul.
5. Artun, Erman - Koz, M. Sabri, (2000). Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
6. Atalay, Hadi (1965). Adım Adım Çukurova, Kemal Matbaası, Adana.
7. Ayan, Ergin (2007) "Ermeni-Haçlı İşbirlikleri" Ermeni Araştırmaları, Sayı 26, Kasım, 49-71
8. Barker, William Burckhardt (1853). Lares and Penates, Cilicia and its governors, Londra.
9. Buyruk, Hasan (2011). Sis'i (Kozan) Akdeniz'den Kapadokya'ya Bağlayan Kervan Yolu Kaleleri, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
10. Buyruk, Hasan (2013). "Çukurova Toros Dağlarında Bir Ortaçağ Yapısı; Maran Kalesi", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.30, Erzurum. s. 45-63.
11. Buyruk, Hasan (2018). Kilikya Ermenileri, 2 Kale 2 sülale, Akademisyen Yayınları, Ankara.
12. Buyruk, Hasan (2018). "Anavarza Antik Kentinin Bizans Surları", Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 8(2), Temmuz 2018, 299-311.
13. Canard, Marius (1971). "Cilicia" İ.A. C.I, M.E. B. Yayınları, İstanbul.
14. Cumont, Franz (1903). Les Mysteres de Mithra, Brüksel.
15. Çakar, Enver (2003). XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566), Fırat Üniversitesi Araştırma Merkezi Yayınları, Elazığ.
16. Çam, Nusret (2010). Türk Kültür Varlıkları Envanteri Adana 01, TTK Yay., Ankara.
17. Çambel, Halet- Günay, Reha -) Sabuncu, Ayyüz (Toydemir) (2007). Kumkale Toros Eteklerinde Bir Haçlı Kalesi, Ege Yay., İstanbul.
18. Çamurdan, A. Cevdet (1973) Kozan'ı Tanıyalım, Önder Matbaası, Ankara.
19. Çoban, Hacı (2016). "Eskiçağ Antik Çukurova Tarihinde Kizzuwatna-Que-Hilakku Krallıklarının Atlı Göçebe Bozkır Kavimlerinden İskit-Kimmerlerle İlişkileri", Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu Bildirileri Kitabı (Edt.Yılmaz Kurt- Fatih Sansar), Akademisyen Kitabevi, Ankara, ss.235-250.
20. Dagron, G. (1978). Vie et miracles de Sainte Thècle, Bruxelles.
21. Darkot, Besim (1979). "Sis", İ.A. C. 10. M.E. B. Yayınları, İstanbul

22. De GIORGI, Andrea U. (2011). "Hellenistic Founders, Roman Builders: Anazarbos in Cilicia." *Hellenismus in der Kilikia Pedias*: 121-138.
23. Doğan, Sema (2003). "Ortaçağ Manastır sistemi: Doğu ve Batı Manastırları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/Cilt:20/Sayı: 2/ ss. 73-89.
24. Dunbar J. G. and Boal W. W. M., "The Castle of Vahga" *Anatolian Studies*, Vol. 14 (1964), ss. 175-184.
25. Edessalı, Mattheos (1858). *Chronique de matthieu d' Edesse (962-1136) avec la continuation de Gregoire le Pretre jusqu'en 1162*, trad. Par M.E. Dulaurier (Bibilothèque historique armenienne), Paris.
26. Edmonds, A.G. (2002). *Anatolia and its Biblical Visionaries*, İstanbul.
27. Edwards, Robert W (1982). "Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 36 (1982), Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, ss. 155-176.-
28. Edwards, Robert W (1983). "Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia: Second Report", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 37 (1983), Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 123-146.
29. Edwards, Robert W (1987). *The Fortifications of Armenian Cilicia*, Washington.
30. Elton, H. (2002). "Alahan and Zeno", *AS LII*, s. 153-157
31. Ener, Kasım(1961). *Tarih Boyunca Adana Ovasına bir Bakış*, Berksoy Matbaası, İstanbul
32. Ersan, Mehmet (2002). "Selçuklu-Ermeni İlişkileri" *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, VI, 637-638
33. Ersan, Mehmet (2007). *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK. Yay, Ankara.
34. Evliya Çelebi (1985).*Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatname*, (Çev. Mümin Çevik), c. 9-10, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
35. Fedden, Robin and Thomson, Jhon (1957) *Crusader Castles*, Londra.
36. Frleey, John (2008). *Türkiye Uygarlıklar Rehberi 4 Akdeniz kıyıları*, (Çev. Tuncay Birkan, Gürol Koca, Aslı Biçen)Yapı Kredi Yay. İstanbul.
37. Ghazarian, Jacob G. (2000). *The Armenian Kingdom in Cilicia During The Crusades*, Florance.
38. Girginer, Serdar (2005). *Arkeolojik Bir Araştırmanın Ardından Saimbeyli*; Adana.
39. Girginer, Serdar (2007). "Kapadokia ve Kilikia Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası: Saimbeyli İlçesi" *Adana İlçeleri Kültür Envanteri 2007*, Adana.
40. Gough, Michel (1952). "Anazarbus". *Anatolien Studies*.(2) Ankara. s. 85-150
41. Gough, Michel (1985). (Ed.): *Alahan. An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, based on the Work of Michael Gough, Toronto .
42. Gökhan, İlyas (2014). "Türkiye Selçukuları İle Kilikya Ermenileri Arasındaki İlişkiler" *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. III, TTK. Yay, Ankara, 1-36.
43. Göney, Süha (1976). *Adana Ovaları*, İstanbul.
44. Grant, Michael (2000). *Romadan Bizans'a*, Homer Yayınları, (Çev. Z. İlkelen) İstanbul.

45. Halaçođlu, Yusuf (2004). “Kozan’da Yerleşme Tarihi” Dünden Yarın’a Doğru Kozan, 1. Kozan Sempozyumu, 24–26 Eylül 2004, 42–45.
46. Hellenkemper, Hansgerd (1976). *Burgen Der Kreuzritterzeit in der Grafschft Edessa Und im Königreich Kleinarmenien*, Rudolf Habelth Verlag GMBH, Bonn.
47. Hild, Frederich-Hellenkemper, Hansgerd (1990). *Tabula Imperıı Byzantine 5 Kılıkien und Isaurien Teil 1* Wien.
48. Honigmann, G.Ernst (1971). “Misis” İ.A. C. 8. M.E. B. Yayınları, İstanbul
49. İvgin, H. (1989). “Eshab-ı Kehf Mağarası İle İlgili Gerçekler”, 2. Mersin Milli Kültür ve Eğitim Sempozyumu Bidirileri Mersin, s. 99.
50. Korykoslu, Hayton (2015). *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (Çev. Altay Tayfun Özcan), İstanbul.
51. Koch, Guntram. (2007). *Erken Hıristiyan Sanatı, Arkeoloji Sanat Yay.* İstanbul.
52. Kürkçiyen, Vahag (2008). “Kozan’ın Fethi ve Son Kral Leon’un Hikâyesi” (Çev. Y. Necat Yayıoğlu) *Kozan Sevdası*, 5, (Ekim 2008), 24–27.
53. Kütük, Abdurrahman (-). *Bir Zamanlar Kozan*, Ekrem Matbaası, Adana.
54. Lamartine, Alphonse (1991). *Osmanlı Tarihi*, (Çev. Serhat Bayram) Sabah Gazetesi Yayını, İstanbul.
55. Langlois, Victor (1854) *İnscriptions Grecques, Romaines, Byzanties et Armeniennes de la Cilicie*, Paris.
56. Langlois, Victor (1861). *Voyage Dans la Cilicie et Dans Les Montagnes Du Taurus Execute Pendant Les Annees 1852–1853*, Paris.
57. Launey, Marcel (1950). *Recherches Sur Les Armees Helenistiques*, Paris
58. Mac Evitt, Christopher Hatc (2007). *Crusades and The Christian World of The East: Rough Tolerance*, Pennsylvania.
59. Molin, Kristian (2001). *Unknown Crusader Castles*, London.
60. Nicolle, David - Hook, Adam 82004). *Crusader Castels in The Holy Land 1097–1192*, London.
61. Oldenburg, Wilbrand von (1859) *Reise nach Syrien Kleinarmenien und ins heilige Land*. Hamburg.
62. Onar, Mustafa (2002). *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*, Adana Valiliđi Kültür Yay. Adana.
63. Ostrogorsky, Georgy (1999). *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), TTK. Yay., Ankara.
64. Özbey, Veysel- Saban, Duygu (2019). “Unesco Dünya Miras Listesi’ne Doğru Anavarza Antik Kenti” *Art-Sanat Dergisi*, Sayı 11- Ocak 2019, 299-324.
65. Özkan, Haldun (2016). *Bizans Mimarisi Ders Notları*, Erzurum.
66. Ramsay, William (1961). *Anadolı’nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), M.E. B. Yayınları, İstanbul.
67. Runciman, Steven (1986). *Haçlı Seferleri Tarihi, c.I*, (Çev. Fikret İşıltan), TTK. Yayınları, Ankara.
68. Salman, İsmail (2000). “Adana’nın Antik Kentleri” (Ed. Erman Altun-M. Sabri Koz);

- Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı, (ss, 179–201), Yapı Kredi Yay. İstanbul.
69. Salman, İsmail (2007). Adana İlçeler Kültür Envanteri I, Adana.
70. Sayar, M. Hamdi (1992). “Doğu Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1990”,IX. AST, Ankara, s. 203–204.
71. Sayar, M. Hamdi (2016). “Çukurova Eskiçağ Tarihi Araştırmaları”, Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu Bildirileri Kitabı (Edt.Yılmaz Kurt- Fatih Sansar), Akademisyen Kitabevi, Ankara, ss.11-55.
72. Sempad. Chronique du royaume de la Petite Armenie, par le Connetable Sempad Recueil des Historiens des Croisades. Documents armeniens 610, 635.
73. Sevgen, Nazmi (1960). Anadolu Kaleleri, Doğu Matbaası Ltd. Ankara.
74. Sevim, Ali - Yücel, (1993).Yaşar Türkiye Tarihi, TTK Yayınları, Ankara.
75. Seyfeli, Canan (2005).“Sis (Kilikya) Ermeni Gatoğigosluğu’nun Geçirdiği Evreler” Ermeni Araştırmaları, Sayı 16-17, Kış 2004-İlkbahar 2005, Ankara, 109-133.
76. Strabon, (1993). Antik Anadolu Coğrafyası, (Geographika: XII-XII-XIV) (Çev. A. Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul.
77. Texier, Charles (2002). Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, C.I,II, III, (Çev. Ali SUAD), Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara.
78. Tiefenbach, Hanspeter (2012). Anadolu’nun Azizleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul
79. Ünal, Ahmet – Girginer, Serdar (2007). Kilikya-Çukurova, İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi’ne Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji, Homer Kitabevi, İstanbul.
80. Verzone, P. (1956). Un Monumento dell’Arte Tardo-Romana in Isauria Alahan Monastir, Torino.
81. Yayıoğlu, Necat (2008). “Kozan Kalesi” Kozan Sevdası, 5, (Ekim 2008), 13–21.
82. Yıldız, Âdem (2001). Kilikya Bölgesi Antik Anavarza Kentinin Yapı ve Taş Eserlerinin Malzeme Tespiti İle Petrografik İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
83. Youngs, G. Robert (1965). ”There Cilician Castles”, (Kilikya Kaleleri), Anatolian Studios, S.15, Londra. s. 110-134.
84. Yurdkoru, Suad (1961).Büyük İskender’in Anadolu Savaşları, İzmir Ege Turizm Cemiyeti yayınları, İzmir.
85. Yurt Ansiklopedisi (1981). Türkiye İl İl, Dünü, Bugünü, Yarını, C.I, İstanbul.
86. Yurtsever, Cezmi (2007) Sis Kozandağlarından Tarih Seslenirse, İzdüşüm Yay., Adana.
87. Yurtsever, Cezmi (2009) “1872 Yılında Sis (Kozan) Şehir Merkezi”, Kozan Barış Gazetesi, (31 Aralık 2009), 12.
88. Wessel Klaus und Restle, Marcell (1984). “Kommagene-Kilikien-İsaurien”, Reallexikon Zur Byzantinischen Kunst, ayrı basım, Stuttgart.
89. Wolfgang, Müller- Wiener (1966). Castles of the Crusaders, Londra.

Online Kaynaklar

1. www.aa.com.tr, Erişim Tarihi 17.07.2019
2. www.adanadan.biz, Erişim Tarihi: 23.01.2019
3. www.agos.com.tr, Erişim Tarihi: 15.02.2019
4. Armenian on web, Erişim Tarihi: 02.03.2019
5. www.facebok.com Bir Zamanlar Sis, Erişim Tarihi: 12.03.2019
6. www.feke.gov.tr, Erişim Tarihi: 17.04.2019
7. <https://www.google.com.tr/intl/tr/earth>, 21.02.2019,
8. www.houshamadyan.org, Erişim Tarihi: 23.01.2019
9. The Gertrude Bell Project - Newcastle University- gertrudebell.ncl.ac.uk/, Erişim Tarihi: 07.05.2019
10. www.tse.org.tr, Erişim Tarihi: 21.02.2019